

מיפקדי האוכלוסין בארץ ישראל
בשלהי המאה ה-19 והמאה ה-20
שמואל שמיר

כלים חשובים למחקר הגניאולוגי הם מרשמי התושבים והמיפקדים השונים. להלן מיפקדי התושבים שנערכו בזמנים שונים בשלהי תקופת שלטון העות'מנים בארץ ישראל, בתקופת המנדט הבריטי ובמדינת ישראל.

סוף תקופת השילטון העות'מני

ספרי נפוס (ספרי נפשות)

ספרים אלה מכילים את מיפקדי האוכלוסין שנערכו בארץ ישראל בשנים 1875-1918, והם כתובים בתורכית באותיות ערביות. יחד עם ספרי המוכתרים, רשימות הקונסולים, רשימות בית הדין השרעי בירושלים והכנסיות הנוצריות, הם מאפשרים לנו למצוא פרטים אישיים על תושבי הארץ ב-45 השנים שקדמו לממשלת המנדט. סקר על מיפקדים אלה נעשה על ידי יונתן פייגיס, בהוצאה לאור של ארכיון המדינה בשנת 1977. הוא מציין כי המיפקדים העות'מנים וספרי הנפוס הם אחד המקורות החשובים ביותר בנושאי הדמוגרפיה והכלכלה, ולהבנת מציאות החיים בארץ ישראל בתקופה היא. 463 ספרי הנפוס נמצאים בגנזך המדינה, והם פתוחים לעיון הציבור במיקרופילם. ספרים אלה מכילים אינפורמציה עשירה ומדויקת ביותר: רשימות נישואין, גירושין, שינויי כתובת, רשימות יוצאי צבא, פרטים על התושבים המקומיים והזרים וכתובותיהם בחו"ל, וכן השתייכותם הדתית, העדתית והמוסדית. הספרים מסודרים לפי מקומות, נפות, מחוזות, ערים, כפרים, פרברים, ולפי העדות. בחלקם, ובמיוחד בירושלים, יש גם חלוקה לאשכנזים ולספרדים, ולפעמים אף הבחנה בין חסידים ופרושים.

המיפקדים הרשומים בספרי הנפוס

בשנת 1884 נערך המיפקד בירושלים רק בעיר העתיקה, לרבות הר-ציון. התושבים המוסלמים נרשמו בו לפי רבעים, היהודים והנוצרים לפי עדות בלבד. מיפקדים אחרים נעשו על ידי השלטון העות'מני בשנים 1905, 1911, 1912, 1915. הטוב ביניהם, אף על פי שהוא חלקי, הוא משנת 1905, משום כמות החומר הרב שהוא מכיל והדיוק שבו. הוא הושלם בעזרת מיפקדים נוספים מהשנים 1911 ו-1912. בשנת 1915 נערך המיפקד בעיר החדשה ובקרב יהודים בלבד, והוא קשור לקריאת המנהיגים היהודים להתאזרחות עות'מנית. כפי שצוין לעיל, ספרים אלה טובים במיוחד בכל הנוגע לדמוגרפיה ולכלכלה.

קטלוג ספרי הנפוס

- א. 101 ספרים מוקדמים, ובהם ספירת התושבים, מכילים את הפרטים הבאים: שם העיר, היישוב, הכפר או הפרבר, הרובע, שם ראש המשפחה, מקצועו, הדת שאליה הוא משתייך, שנת הלידה וכן פרטי יתר בני המשפחה.
- ב. 225 ספרי יסוד מכילים רשימות מלאות ביותר של טפסי המיפקדים מאז 1905. כנראה שהם הכילו העתקים של טפסים קודמים למיפקד זה. הרישום נעשה בדף רחב, כדי שיהיה אפשר להוסיף בשוליו פרטים על הילדים שנולדו, אנשים שנוספו באותה חצר, וכן חצרות נוספות או בתים שנבנו לאחר המיפקד.
- ג. 38 ספרים מכילים פרטים על לידות, פטירות, נישואין וגירושין. הפרטים בספרים אלה נרשמו לפי התאריך שבו נמסרו ההודעות במשרד הרישום בנפה, ולא לפי תאריך האירוע עצמו. בספר הלידות מופיע בדרך כלל רק שם המשפחה ולא שם הילוד.
- ד. ספרים אחרים מכילים רשימת יוצאי צבא, רשימות תושבים זרים וכן ספרי המוכתרים שלא מולאו לפי טפסים של רשימות המיפקדים.

מיפקד תושבי ארץ ישראל היהודים

בחדשים אדר - תמוז תרע"ו (מרץ-יולי 1916) נערך מיפקד על ידי ועד הסיוע האמריקאי במשרד הארצישראלי של ההסתדרות הציונית החדשה. מיפקד זה נערך לצורך מינהלי, כדי לחלק את העזרה בפרודוקטים ובכסף שהגיעה מארצות הברית במאי 1915. בירושלים נמנו כ-50,000 נפש: 24,445 אשכנזים, 22,207 ספרדים ו-3,340 תימנים. פרטים על המיפקד והחלוקה ניתן לראות בספרו של העיתונאי אברהם אלמליח *ארץ ישראל וסוריה בזמן מלחמת העולם*, כרך שני, ע' 166. לעומת זאת, כתב ד' גורביץ כי במיפקד זה מנתה האוכלוסיה היהודית בירושלים 26,605 איש (ר' חוברת א', *ספירת יהודי א"י ביהודה, שומרון והגליל* מאת ד' גורביץ, וכן The Population of Jerusalem 1940 p. 14). מיפקד זה, שהיה מעין מירשם התושבים היהודים בארץ באותו זמן, מוזכר גם בספרו של שמואל מושיוף (מי שהיה מזכיר ועד הסיוע והחלוקה שבראשה עמד דוד ילין) *בתוככי ירושלים*, ע' 48-53.

המחלקה לסטטיסטיקה ואינפורמציה שהקים "ועד הצירים" בינואר 1920 המשיכה את עיבוד החומר הסטטיסטי (ר) סקירת פעילות ועד הצירים לארץ ישראל, תרפ"א, ע' 27).

מיפקדי האוכלוסין בתקופת המנדט הבריטי

המיפקד הראשון נערך ב-22 באוקטובר 1922. המיפקד נמשך 6 ימים והקיף 757,206 תושבים. מספר זה תוקן על ידי פרופ' רוברטו בקי ל-763,600 נפש, בספרו The Population of Israel, 1977 עמוד 366. לפי התנאי שהציב הוועד הפועל הערבי לפני קיום המיפקד, נמנו גם תושבי ארץ ישראל ששהו ביום המיפקד בחוץ לארץ. נמנו 757,182 נפש. 11% מבין הנפקדים, דהיינו 83,800 איש, היו יהודים. זה היה מיפקד דה פקטו, תמציתי ופרימיטיבי, ונעשתה בו ספירת כל האוכלוסיה, כולל אנשי צבא ונתינים זרים. עיקר מטרתו היתה לקבוע את ההרכב העדתי של תושבי ארץ ישראל לקראת הבחירות למועצה המחוקקת, שהובטח להקימה על פי ההשתייכות לעדות. מאחר שהערבים החרימו את הבחירות למועצה המחוקקת, בוטל הרעיון על ידי ממשלת המנדט ובמקומו הוחלט להקים מועצה ארץ ישראלית שחבריה יהיו ממונים על ידי הממשלה. מיפקד זה נערך בפיקוחו של J. B. Baron, מי שהיה מנהל המכס והמסחר. את הדו"ח שלו הוא פרסם בשם Palestine Report and General Abstract of the Census of 1922. Jerusalem, 1923. מיפקד זה היה, במידת מה, מבצע חפז וללא הכנה יסודית (ר' ע. שמלץ, קתדרה 36 ע' 133).

מיפקד אוכלוסין שני בא"י המנדטורית נערך ב-18 בנובמבר 1931. במיפקד זה נמנו בארץ 1,035,154 נפשות, מהם 175,606 יהודים (כ-17% מכלל התושבים), 759,952 מוסלמים, 90,607 נוצרים ו-9,589 אחרים. מקובל לחשוב שמיפקד זה היה מהימן וללא טעויות משמעותיות. ערך אותו C. Mills והדו"ח שלו היה Census of Palestine 1931, Population of Towns and Villages and Administration Areas. Jerusalem, 1932. הפנקסים וגיליונות המיפקדים של 1922 ו-1931 אוחסנו בספריית המחלקה לסטטיסטיקה. ספרייה זו היתה בזמן מלחמת העצמאות באיזור קרבות והועברה למקום מבטחים תחת מטר יריות. החומר נערם בשקים וכנראה שנזרק לאחד החדרים של הספרייה הנוכחית של הלשכה לסטטיסטיקה ומונה שם בלי סדר או שמירה. ספק אם ניתן לעיין בחומר ולהיעזר בו.

מיפקד הבוגרים היהודים של כנסת ישראל – מיפקד אוכלוסים יהודים מתנדבים לשרות המולדת – נעשה על ידי היישוב היהודי ב-12 בספטמבר 1939, והתפקדו בו 136,000 יהודים. רשימות מיפקד זה נמצאות בארכיון הציוני המרכזי ומסומן J/4. בירושלים נערך המיפקד לפי שכונות ורחובות. **רשימת הבוגרים של כנסת ישראל** בשנת 1942, לפי אלף-בית, נמצאת בארכיון הציוני ומסומנת J1/2332. היישוב היהודי מנה אז 475,000 נפש. יהודי ירושלים מנו 75,150 + 5,700 אנשי אגודת ישראל, סה"כ 80,850 נפש, שהם 61% מן האוכלוסיה הכללית בירושלים.

מיפקדי האוכלוסין במדינת ישראל

במדינת ישראל נתקיימו עד עכשיו מיפקדים אחת ל-10 שנים בקרוב.

ב-8 בנובמבר 1948 נערך רישום מינהלי של אוכלוסיית מדינת ישראל, לצורך הקמת מירשם תושבים. רישום זה נערך בשיתוף עם הלשכה לסטטיסטיקה. תוצאת המיפקד היתה 782,000 נפש, 713,000 יהודים ו-69,000 ערבים (לפי האנציקלופדיה העברית התוצאה היתה 716,678 נפש). בעקבות מיפקד זה הוכנה רשימת הבוחרים לכנסת הראשונה והוצאו פנקסי זיהוי. הרישום כלל שם משפחה ושם פרטי, פרטים על ההורים והילדים, תאריך ומקום הלידות והפטירות, מין, מצב משפחתי, יום העליה וההתיישבות במקום המגורים, אזרחות, לאום ודת, שפת הדיבור, ידיעת קרוא וכתוב, המקצוע, כתובת הבית והעבודה, נישואין וגירושין, פרטי אימוץ ואפטרופסות, ויציאה משטח המדינה. ראה רישום התושבים 8.11.1948. כרך שני פרק ה' שיצא עך ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. ניתוח העליה ההמונית לישראל בשנים 1948-1953, ממדיה והשפעותיה על אוכלוסיית ישראל נעשה על ידי משה סיקרון.

מיפקד אוכלוסין שני במדינת ישראל נערך ב-21 במאי 1961. מיפקד זה נערך על פי חוק מירשם האוכלוסין, ונמנו בו 2,234,200 תושבים, מהם 1,981,700 יהודים, 174,900 מוסלמים, 51,300 נוצרים, 26,340 דרוזים. נתוני המיפקד שימשו גם לעדכון הכתובות של התושבים בכרטסת התושבים.

גליונות אינדיבידואלים של מיפקד זה מצויים בגנוך המדינה.

בשני המיפקדים נקבע כי הפרטים שבמיפקד יהיו חסויים, פרט לשר הפנים, שר הבטחון, היועץ המשפטי, המפקח הכללי של המשטרה, רושם הנישואין ומי שבית המשפט או בית הדין הסמיכו, במגבלות שנקבעו שם. בתקנות בדבר קבלת פרטי רישום של גרשם משנת תשל"ה נקבע כי אדם **שיש לו ענין לכאורה** רשאי לקבל ידיעה על פרטי הרישום הבאים: שמות ההורים, מקום לידה, מצב משפחתי, מין, לאום, תאריך כניסה לישראל ומספר הזהות, וכן תעודת לידה, תמצית רישום ותעודת פטירה.

מיפקד שלישי נערך ב-22 במאי 1972. נמנו בו 3,225,000 נפש, מהם 2,752,700 יהודים ו-472,300 לא יהודים.

מיפקד רביעי נערך ב-4 ביוני 1983. נימנו בו 4,037,600 נפש, מהם 3,349,900 יהודים שהם 83%, ו-687,600 לא יהודים שהם 17%. בירושלים נימנו 428,600 נפש שהם 10.6% מכלל האוכלוסייה.

מיפקד חמישי נערך ב-5 בנובמבר 1995. נמנו בו 5,612,300 נפש, מהם 4,522,300 יהודים (80.6%), ו-1,090,000 לא יהודים (19.4%). בירושלים נמנו 602,700, מהם 420,900 יהודים (69.82%) ו-181,800 לא יהודים (30.2%).

מיפקד אוכלוסין ביהודה ושומרון, עזה וצפון סיני נערך על ידי הממשל הצבאי בספטמבר 1967 ונמנו בו ביו"ש 600,000 איש, ובחבל עזה וצפון סיני 38,000 איש. במזרח ירושלים נתפקדו אז 68,600 איש, לא יהודים. המיפקד נערך בהנהלת פרופ' בקי, גב' אבן טוב, ר. בר און, רוטר, וד"ר שמלץ.

במיפקד בשטח המסופח לישראל העניקה ישראל מעמד של תושב קבע למי שעמד בשני התנאים הבאים: (1) נוכחות פיזית בשטח המסופח בשעת המיפקד. (2) היה תושב בשטח. במיפקד זה נמנו ביו"ש 598,637 נפש, בצפון סיני 33,441, בעזה 356,261 נפש, וברמת הגולן 6,396, סה"כ 994,735 נפש. במיפקד זה לא נמנו בין תושבי הקבע אנשי מזרח ירושלים אשר שהו זמנית מחוץ לשטח המסופח.

מיפקדי אוכלוסים בירושלים המזרחית בתקופת שלטון הממלכה ההאשמית

מיפקדי אוכלוסים בירושלים המזרחית בתקופת שלטון הממלכה ההאשמית נעשו באוגוסט-ספטמבר 1952 וב-1961. במיפקד מנובמבר 1961 נמנו בירושלים המזרחית, בגבולותיה דאז ותחת שלטון ירדן, 75,000 נפשות, מהם 54,081 מוסלמים, 10,795 נוצרים ו-981 קבוצת בני דתות אחרות, וכן 96 יהודים בשטח האוניברסיטה העברית (הכול כמובן במסגרת הגיאוגרפית-פוליטית כפי שהיתה אז).

פרטים על מיפקדים אלה ניתן למצוא ברשימתו של ע. שמלץ **האוכלוסייה הערבית בירושלים מאז תקופת המנדט 1918 עד 1990**. המזרח החדש, תשנ"ב, ל"ה: עמ' 6-43.

מאגרי מידע

במאגרי מידע שונים נמצא חומר עזר רב המאפשר להצליב מידע ולקבל מידע נוסף על פרטים לא חסויים שבמיפקדים.

מקורות פתוחים לכול, ללא הגבלות:

פנקס בוחרים לכנסת, לעיריות, למועצות מקומיות ולועדי קבילות. פנקסים אלה מכילים מידע מצומצם ומוגבל כגון גיל, מגורים ואזרחות. ניתן להצליב את המידע שבפנקסים אלה על פי מספרי תעודות זהות ו/או כתובות של מתפקדים. פנקסים אלה מאוכסנים בארכיונים של העיריות והמועצות המקומיות.

פנקסי רישום מקרקעין. בפנקסים אלה מצוי מידע על זכויות קניין אדם במקרקעין, והוא מוגבל לרכוש מסוים או לאדם מסוים, בכל הנוגע למקרקעין. המידע מתקבל מרישום מספרי המקרקעין שבהם מצוינים הגוש והחלקה ומתייחסים לאדם מסוים.

מדריכי טלפון. ספרי הטלפון מכילים מידע על המנויים של טלפון, כתובותיהם, ומספרי הטלפון בהם ניתן להשיגם. לעתים המידע על מנויי טלפון מסוימים הוא חסוי, ואז שמם אינו מצוי בספרי הטלפון.

ספרי "מי ומי". ספרים אלה מתפרסמים אחת לשנה, ויש בהם מידע מקורי, לרוב בדוק, על האיש ובני משפחתו ופועלו. המידע בספרים אלה מוגבל לאנשים הנחשבים בעלי מעמד או ייחוס, וכן למי שמעוניין להתבלט בעיני החברה. המידע בספרים אלה הוא לרוב אמין, וההנחה היא שהוא נבדק על ידי בעל הדבר. לעתים יש בהם גזמה והתפארות מיותרת.

הספרים האלה נמצאים לעיון בשירות הביבליוגרפי של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בגבעת רם, ירושלים, וכמו כן בספריות האוניברסיטאיות ברחבי הארץ.

ספרי חברות הקדישא. ספרים אלה מכילים מידע על נפטרים. ספרים של חברות ותיקות מכילים מידע מלפני כ-150 שנה. לפעמים הם כוללים מידע על קרובי משפחה וצאצאים וכתובות של מי שטיפל בהבאתם לקבורה.

מידע בתקשורת. זהו מידע שעיתונאים פרסמו בדפוס או באמצעי תקשורת אחרים. מידע זה טעון בדיקה וביקורת לאמינותו. הוא מוגבל לרוב לסנסציות אישיות ולעניינים פוליטיים או פלייליים, או עניינים חריגים אחרים בענייני יום יום. גם מידע זה הוא כלי עזר שניתן להצליבו עם מקורות אחרים. המידע הזה נמצא בארכיוני העיתונים היומיים כגון "הארץ", "מעריב", ידיעות אחרונות" וה"גרזולם פוסט".

יש לבחון את נושא מאגרי מידע על פי הוראות **חוק הגנת הפרטיות.**

חוק הגנת הפרטיות התשמ"א 1981. חוק זה חולל רפורמה בנושא הסודיות. הוא בא להסדיר את האיסורים וההגבלות על שימוש במידע שנשאב ממאגר מידע באמצעות: בילוש, האזנת סתר, צילום, העתקת מכתב או כתב, וכן שימוש בשם אדם וכינויו, תמונתו או קולו, שימוש בדיעה על עניינים פרטיים של אדם, פרסום או מסירת דבר שהושג בפגיעה בפרטיות, ופרסום עניין הנוגע לצנעת חייו האישיים של אדם, מצב בריאותו, מצבו הכלכלי, הכשרתו המקצועית, דעותיו ואמונתו.

בחוק נקבע שרשם מאגרי המידע ינהל פנקס מאגרי מידע, וכל אדם זכאי לעיין במידע על עצמו. כמו כן רשאי לעיין במידע זה בא כוחו, שהרשהו בכתב, או אפוטרופוסו.

ניתן לשאוב מידע מגופים ציבוריים, במסגרת התנאים שנקבעו בחוק הגנת הפרטיות, אם המידע לא חסוי על פי חוק או על פי עקרונות של אתיקה מקצועית.

חוק חופש המידע תשנ"ח 1998. חוק זה מסדיר את הגישה למידע שמצוי בידי רשויות ציבוריות, ומטרתו לעגן בחקיקה את הזכות של כל אזרח לקבל מידע המצוי ברשות הציבור, במישור הממלכתי והמוניציפלי והתאגידי שבשליטתם. המידע יכול להיות כתוב, מוקלט, מוסרט, מצולם או ממוחשב, והוא נוגע לפעילותה ותחומי אחריותה של כל רשות, תפקידיה וסמכויותיה. החוק אוסר על רשות ציבורית למסור מידע מסווג המפורט שם. החוק אינו חל על הרשות המחוקקת, הרשות המבצעת והרשות השופטת.

לסיכום נציין שחוקר הגניאולוגיה יכול לקבל מידע מהמיפקדים למיניהם אם הוא מציג הסכמה בכתב של האיש שלגביו מתבקש המידע או אם הוא קיבל את המידע ממקור אחר. לגבי אדם שנפטר, ההסכמה בכתב צריכה להינתן על ידי קרוביו.

ראה עוד:

Great Britain. Military Hand Book on Palestine. Cairo, 1910.

Great Britain. Government of Palestine. Village Statistics, 1938, Jerusalem, 1938.

Great Britain. Government of Palestine. Village Statistics, 1945. Jerusalem, 1945.